
О. І. Іліаді

(Київ)

З АРХАЇЧНОЇ ЛЕКСИКИ КАРПАТСЬКОГО АРЕАЛУ

Вітчизняна діалектна лексикографія останніх років відзначається активізацією уваги дослідників до словника українських говірок карпатської зони, логічним наслідком чого була публікація низки винятково цікавих словників діалектизмів, до яких належать словники закарпатської лексики І. Жегуда і Ю. Піпаша та Ю. Піпаша і Б. К. Галаса, О. Бевки, а також новий «Словник буковинських говірок» за редакцією Н. В. Гуйванюк. Звичайно, лексичний фонд говірок карпатського діалектного ареалу далеко не обмежується фактажем, що містять дефініції названих праць (вони значною мірою доповнюють матеріали, зібрані українськими науковцями-карпатистами різних років), проте цінність їх від цього не зменшується. Матеріал цих джерел цікавий своєю архаїчною самобутністю, котра багато в чому зберігає сліди праслов'янської давнини – численні фрагменти праслов'янського діалектного словника. В цьому полягає важливість карпатських діалектних слів для історії слов'янських мов і, зрештою, для етимології та праслов'янської реконструкції. Тільки фронтальний аналіз цих матеріалів дасть приблизне уявлення про склад праслов'янського словника карпатських діалектів. Власне, реконструкції та етимологічній інтерпретації деяких реліктових слов'янських діалектизмів, що відновлюються на підставі лексем, ексцерпованих із різних (у тому числі й названих вище) джерел, присвячено наведені нижче етимологічні етюди.

Гуцульське *паду́рїця* ‘фрукти, які самі падають; кислі недос- тиглі фрукти (яблука або груші)’ (ГГ 143), *паду'рица* ‘дичка’ (Горбач 314), яке має точний відповідник у буков. *паду́рїца* ‘плід, що впав з дерева’ (СБГ 376), репрезентує регулярне похідне з формантом *-иця* від **падора*. Твірне слово (його акцентологічна форма) збережене в російських діалектах, пор. твер. *па́дора* ‘падло’, петерб. ‘про дуже худого, замороженого коня’ (СРНГ 25, 134), фактично – ‘кінь, який падає чи вмирає від втоми або хвороби’. За всіма формальними показниками *падора* – давній девербатив від **pasti*, **padati*, а словотвірним засобом був продуктивний у царині давньослов'янської віддієслівної експресивної деривації суфікс *-or-*. Відносна прозорість словотвірної структури розглянутої лексеми ніяким чином не знімає її архаїки: похідні на *-or-* (їх обмежена кількість) від основ дієслів у спеціальній літературі зраховуються до старих утворень, пор. ще псл. діал. **syk-ora* ‘птах сикора’ ~ **sykati*, **syčati* ‘сичати’⁴. Отже, як карпатські, так і російська лексеми продовжують псл. **pador(ic)a*. Пор. ще форму з варіантною словотвірною структурою, засвідчену в російських вологодських говірках – *падунéц* ‘опалий плід’ (СРНГ 25, 136) < **pad-un-ьсь*.

З-поміж лексичних діалектизмів буковинського словника привертає увагу слово *па́нурі*, *-ів* ‘зовні відвислі залози у курей над дзьобом, сережки’ (СБГ 384), яке, наскільки нам відомо, ще не пояснювалось із точки зору походження. Лексема становить певний інтерес, оскільки репрезентує на східнослов'янських теренах давнє лексичне гніздо, що досі прийнято було обмежувати діалектами західної частини південнослов'янського ареалу. Власне, вважалось, що для його похідних відсутні слов'янські відповідники. Маємо на увазі парадигму кореневої основи **rap-* (?): схв. *rápak*, геп. *rápka* ‘ungula, копито’, ‘мушля’, слвн. *rápek*, *-pka* ‘копито’⁵, семантика яких дозволяє приблизно окреслити контури того діапазону, в якому вживався етимон. Мотивація копита (суцільного рогового наросту) і мушлі (предмет з одним опуклим боком), в принципі, може ґрунтуватися на сприйнятті цих реалій як округлих, опуклих предметів, а отже, для **rap-* не виключена генетична семантика ‘щось опукле’. У реальності такого смислового наповнення праслов'янської основи **rap-* сумніватися не доводиться: як нам видається, для неї існує відповідне індоєвропейське джерело, що встановлюється з достатньо висо-

ким ступенем імовірності, зокрема, ним міг бути один із апофонічних варіантів і.-е. **rap-*, (різновид з інфіксом) **ratr-* ‘надувати’ (: лат. *rap-ula* ‘булька, прищ’, лит. *rātr-ti* ‘ставати товстим, огрядним’ – Fick 137). Значить, псл. **rap-* сягає і.-е. **rāp-* (кореляція *ā* : *ā*).

Таким чином, окрім праформи **rap-ъкъ* (для південнослов'янської зони), логічно відновлювати архетип **rap-urъ* як дериват із суфіксом *-ur-* (для невеликої частини східнослов'янської території).

Група діалектних лексем на зразок зкрп. *paperku* ‘ратиці’ (Leška, Šišková, Mušinka 317), *nanipka* ‘ратиця’ (р-н Ужгорода; Чучка 331), *nāniprok* ‘т. с.’ (Жегуц, Піпаш 107), ‘одна з половин копита парнокопитних тварин’⁶, *nāniprok*, *-pka* ‘тваринне копито, що складається із двох половин (корова, вівця, коза, олень, серна, козуля)’ (Бевка 97), *naniprok* ‘т. с.’ (Лизанець 62), гуц. *nāniprok*, *nānipka* ‘ратиця’, ‘фаланга кінцівки птахів’ (ГГ 144), бойк. *nanipka*, *nānipka* ‘ратиця’, ‘частина ратиці’ (Онишкевич 2, 39) має словацький відповідник – *paprky* ‘ратиці, кігті’, що спонукало авторів ЕСУМ до висновку про запозичення українських слів зі словацької мови. Етимологія лексеми тут визначається як не зовсім ясна (ЕСУМ 4, 283). Перш ніж робити висновок щодо напрямку запозичення, спробуємо встановити генезу наведених слів. Для цього, передусім, звернемося до типології мотивації назв копита в індоєвропейських мовах.

Слов'янський термін **kop-yto* дериваційно залежить від дієслова **kopati* ‘копати’ (ЕССЯ 11, 36), тому не може нічого дати для етимологічної інтерпретації перелічених слів. Так само нічого не дає апеляція до індо-іранських і германських мов, у яких репрезентований старий індоєвропейський термін **kapho-* / **korpho-*, **koro-* / **kōro-* ‘копито’ (: іран. *safa-t-* > осет. *sæft-æg*, д.-інд. *śapha*, нім. *Huf*, д.-сів. *hofr* та ін.; ЕССЯ 11, 36; Абаев III, 55–56), семантичну історію котрого не коментують. Пролити світло на історію значення ‘копито’, а отже, на етимологію цілої групи слів допомагає грецький матеріал. Зокрема, гр. *χηλή*, дор. *χᾶλᾶ* ‘копито’ сягає і.-е. *ghā-* ‘бути відкритим, розколюватися’ (Boisacq 67). Цей важливий факт засвідчує прагнення частини давніх індоєвропейців підкреслити словом таку важливу рису деяких тварин, як роздвоєне, розщеплене, розколоте на дві частини

копито, власне – ратицю, що відрізняється від копита як суцільного рогового наросту.

Вказана обставина дозволяє витлумачити і карпатські назви ратиці в рамках типологічно подібного семантичного розвитку ‘розпирати’ > ‘роздвоєне копито, ратиця’, а саме таке значення має дієслово **-p̄rati*, **-pirati*, що стояло на початку словотвірного ланцюжка, кінцевою ланкою якого були наведені вище лексеми. Такий висновок добре узгоджується і з семантикою укр. *nápiprok* ‘плавальна перетинка між пальцями в качок та гусей’ (ЕСУМ 4, 283), буквально – те, що розпирає пальці, завдяки чому утворюється своєрідний «ласт», яким зручно загібати воду. Зібрані форми континують псл. **pa-p̄r-ьka*, **pa-pir-ьka*, **pa-pir-ькь* – деривати від іменних основ **pa-p̄r- / *pa-pir-*, співвідносних з відповідними дієсловами. Перший прототип імовірний для укр. *paperky* і слвц. *paperky*, а другий і третій – для решти українських форм.

Думаємо, що твердження про запозичення слів з однієї мови в іншу раціональніше було б замінити на кваліфікацію їх як старих спільних регіональних інновацій, тим більше, що словацька форма, з огляду на її фонетику, не могла бути джерелом для українських (хіба що для *paperky*), в яких кореневе *-i-* явно етимологічне (виступає як у відкритому, так і в закритому складі), а значить вказує на варіант дієслівної основи з подовженням ступеня редукції.

Додамо, що це не єдиний у слов’янській лексиці випадок подібної мотивації, пор. ще слвц. діал. *škraputa*, (похідне) *škrapucina* ‘ратиця корови’ (ASJ 93), що репрезентує псл. **skorpota* – лексикалізована форма жіночого роду дієприкметника (act. praes.) ~ невідомим з доступних джерел **skorpti* ~ і.-е. **sker-* ‘гнути; різати, рубати’ (> ‘розділяти, розщеплювати’), достатньо описаним в палеославістиці, пор. ще різноманітні з іншим кореневим вокалізмом, збережений в нім. *Scherbe* ‘скалка, уламок’ (буквально – ‘те, що розбили, розщепили’; Walde 581; згідно історичної фонетики германських мов, сучасне *-b-* – кінцева ланка фонетичної еволюції і.-е. *-p-*). Можлива й більша хронологічна глибина, точніше – відбиття в основі псл. **skorpqt-* індоєвропейського партиципіума **skorp-ont-*.

У говірках Воловецького району Закарпатської області, у словнику чабанської лексики, зафіксовано термін *рибіцц* ‘знак на морді чи вухах вівці, який випікається’⁷. На рівні кореневої осно-

ви лексема має відповідники за межами карпатської мовної зони, зокрема в слов. *ribast* 'смугастий' ~ лит. *rāibas* 'строкатий' < і.-е. **rej-bho-/roj-bho-*, (зі ступенем редуції апофонії) лит. *riba* 'світла смуга в лісі' ⁸. Тобто перед нами два суфіксальних похідних від спільного кореня – **rib-ьсь* і **rib-astь*. Значення української лексеми не протирічить включенню її в список похідних у гнізді і.-е. **rej-bho-*: адже знак, що випікається на морді, вухах овець – фактично світла смуга, пляма що добре виділяється на шкірі, і балтійські рефлексі згаданої основи якраз показують розвиток аналогічної семантики, пор. вище лит. *riba* 'світла смуга в лісі'.

Буков. *чєкало*, -а 'прилад для ловлі риби у вигляді сітчастого черпака' (СБГ 638) утворює ізолексу з формально ідентичним серб. *чєкало* 'клепало (дошка)', '«кулак» у млині' (Мичатек 651). Лексеми репрезентують псл. **čekadlo* – регулярне похідне з інструментальним формантом -*dlo* від дієслова **čekati* (: болг. діал. *чєкам* 'тикати, колоти' – ЭССЯ 4, 36-37; див. **čekati* II; пор. ще похідне **čekъtati* > схв. *čāktati*, XVII ст. 'штовхати, колоти; мучити, катувати' – Skok 303; без реконструкції архетипа). Тут нема протиріччя між характером реалії (сак, черпак) й значенням твірного дієслова ('бити, тикати'), і це підтверджується прикладом іншої назви риболовного пристрою, пор. **botati* 'бити' (: рос. *бóтать* 'бити по воді «боталом»; каламутити воду «боталом» для успішної ловлі риби мережею') > **botadlo* (: рос. діал. *бóталка* 'риболовний пристрій ...; кийок, яким лякають рибу' – ЭССЯ 2, 224). Пристрій поєднував функції двох реалій рибальського промислу, виступаючи і як кийок, яким лякали рибу, щоб загнати її в мережу, і як черпак, яким цю рибу витягали з води – ситуація, що повністю дублює функціональний синкретизм російського *ботала*, *боталки*.

Щодо сербських прикладів, то їх значення 'дошка, «кулак» як деталь механізму млина' суміжні з поняттям того самого кийка, палиці, яким б'ють, тикають, тому, як нам видається, при тлумаченні с а м е *чєкало* доцільніше починати з «повноцінної» семантики 'штовхати, колоти; мучити, катувати', що репрезентується серб. *čāktati*, аніж зі звуконаслідувального значення, наявного у варіантних дієслівних формах з коренем *ček-* / *ček-et-* (див.: Skok 303).

- ¹ Лексему наведено за матеріалами роботи: Німчук В. В. Словотвір іменних частин мови в закарпатських верхньонадборжавських говірках: Дис. ... канд. філол. наук. Ужгород, 1962. С. 178.
- ² Див.: Трубачев О. Н. [Рец. на:] В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. II: L-R. Л., 1973. 448 стр. // Вопросы языкознания. 1975. № 1. С. 134.
- ³ Форми наведено за: Ларин Б. А. Об архаике в семантической структуре слова (*яр-юр-буй*) // Из истории слов и словарей: Очерки по лексикологии и лексикографии. Л., 1963. С. 80. Див. ще Трубачев О. Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках (этимологические исследования). М., 1960. С. 5–47.
- ⁴ Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. Wrocław etc., 1976. Т. II. S. 25.
- ⁵ Куркина Л. В. Изоглосные связи южнославянской лексики (материалы к проблемам славянского этногенеза) // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Методология и историография. М., 1976. С. 143.
- ⁶ Німчук В. В. Зазнач. праця. С. 233.
- ⁷ Дзєндзелівський Й. О. Із спостережень над чабанською лексикою говорів Закарпатської області // Матеріали XXI наукової конференції Ужгородського державного університету: Серія філології. К., 1967. С. 126.
- ⁸ Детальніше див.: Куркина Л. В. Славянские этимологии // Этимология. 1971. М., 1973. С. 90 (із посиланням на Ф. Безлая).

СКОРОЧЕННЯ

Абаєв	— Абаєв В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. М.; Л., 1958–1989. Т. I–IV.
Верхратський	— Верхратський І. Знадоби для пізнання угорських говорів // Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1902. Т. XLV. С. 29–280.
ГГ	— Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. В. Закревська. Львів, 1997.
Горбач	— Горбач О. Словник говірки с. Бродина (пов. Радівці, Румунія) // Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / Відп. ред. Я. В. Закревська. Львів, 2000. С. 245–364.
ЭССЯ	— Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. М., 1974–2005. Вып. 1–32.

- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. К., 1982–2003. Т. 1–4.
- Жегуц, Піпаш — Жегуц І., Піпаш Ю. Словник гуцульського говору в Закарпатті. Мюнхен, 2001.
- Лизанець — Лизанець П. М. Українські південнокарпатські говірки Затисся Виноградівського району Закарпатської області: Дис. ... канд. філол. наук. Ужгород, 1957. Т. II (машинопис).
- Мичатек — Мичатек Л. А. Дифференциальный сербско-русский словарь. СПб., 1903.
- Онишкевич — Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. К., 1984.
- СБГ — Словник буковинських говірок / За ред. Н. В. Гуїванюк. Чернівці, 2005.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. Л.; С.-Петербург, 1966–2003. Вып. 1–37.
- Чучка — Чучка П. П. Українські говірки околиці Ужгорода (фонетика і морфологія): Дис. ... канд. філол. наук. Ужгород, 1958 (машинопис).
- ASJ — Atlas slovenského jazyka: Lexika. Bratislava, 1984. T. IV. Č. 2.
- Boisacq — Boisacq É. Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Heidelberg; Paris, 1923.
- Fick — Fick A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. Göttingen, 1874. Bd. I.
- Machek — Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Vyd. 2. Praha, 1957.
- Leška, Šišková, Mušinka — Leška O., Šišková R., Mušinka M. Vyprávění z Podkarpatí. Ukrajinská nářečí východního Slovenska. New York; Praha; Kyjev, 1998.
- Skok — Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1971. Knj. I.
- Walde — Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. Berlin und Leipzig, 1930. Bd II.